संत संताजी जगनाडे : व्यक्तित्व आणि कवित्व

प्रा.समीर रामचंद्र वैरागी
सहायक प्राध्यापक आणि विभागप्रमुख (मराठी),
महाराष्ट्र शासनाचे इस्माईल युसूफ महाविद्यालय, जोगेश्वरी (पूर्व) मुंबई.

प्रास्ताविक:

मध्ययुगीन कालखंडात भक्ती चळवळी संपूर्ण भारतभर निर्माण झाल्या. मध्ययुगात महाराष्ट्रात भागवत(वारकरी) संप्रदायप्रणित भक्ती परंपरेत अनेक अठरापगड जातीतील संत निर्माण झाले.महाराष्ट्रीय समाजात आध्यात्मिक समता, मोक्षिकाधिष्ठीत लोकोध्दार ही जीवनमूल्ये प्रस्थापित करण्याचे कार्य वारकरी संतांनी केले. आजचा सर्वच बाबतीत प्रागतिक दिसणारा पुरोगामी विचारांचा महाराष्ट्र हीच संत साहित्याची सामाजिक फलश्रुती आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात सतराव्या शतकातील थोर परंतु उपेक्षित राहिलेला मराठी संतकवी संताजी महाराज जगनाडे ह्यांचे व्यक्तित्व, कवित्व आणि अभंगातील तत्त्वज्ञान प्रातिनिधिक रूपाने मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संत संताजी महाराज जगनाडे : व्यक्तित्व

संताजी महाराज जगनाडे (इ.स.१६२४ ते इ.स.१६८८) ह्यांचा जन्म ८ डिसेंबर १६२४ (श्रावण शुद्ध नागपंचमी शके १७०२) मध्ये पुणे जिल्ह्यात खेड तालुक्यातील चाकण ह्या गावी झाला. नंतर त्यांनी आपल्या आजोळी सुदुंबरे ह्या ठिकाणी वास्तव्य केले. त्यांच्या वडिलांचे नाव विठोबा तर आईचे नाव मथाबाई असे होते. वडील आणि आई विठ्ठलभक्त असल्याने संताजींवर बालपणापासून धार्मिक संस्कार झाले. कीर्तनाला, भजनाला जाण्याची सवय संताजींना लागली. इ.स.१६२८ ते इ.स.१६३१ ह्या वर्षांमध्ये महाराष्ट्रात पडलेल्या भयावह दुष्काळाचा प्रभाव संताजींच्या बालमनावर पडला. तेली यातीत जन्म झाल्याने संताजींनी हिशोब करण्याइतपत आणि लिहिता-वाचता येईल इतके शिक्षण घेतले होते. तत्कालीन समाजरुढीनुसार संताजींचा विवाह वयाच्या बाराव्या वर्षी (इ.स.१६३५) यमुनाबाई ह्यांच्या बरोबर झाला. लहानपणापासून धार्मिक संस्कार असल्याने त्यांचे सामाजिक कार्यात जास्त लक्ष होते. वयाच्या सोळाव्या वर्षी कीर्तनाच्या निमित्ताने चाकणच्या चक्रेश्वर मंदिरात जानेवारी १६४० मध्ये संताजींची भेट संत तुकारामांबरोबर झाली आणि त्यांच्या जीवनाला सकारात्मक कलाटणी मिळाली. त्या काळी संत तुकारामांचे समाजाला कीर्तन, अभंग आदी माध्यमाद्वारे शिकवण देण्याचे कार्य चालू होते. संत तुकारामांची कीर्ती महाराष्ट्रात सर्वदूर पसरली होती. तुकाराम महाराजांची कीर्तने, भक्ती यांनी प्रभावित होऊन संताजींनी संत तुकारामांचे शिष्यत्व पत्करले. संत तुकाराम हे संताजी महाराजांचे आध्यात्मिक गुरु होते. संत तुकाराम ह्यांच्या कीर्तनसेवेत संताजीचा समावेश चढत्या क्रमाने टाळकरी, धृपदे, लेखनिक, शिष्य असा होत गेला. संत तुकाराम महाराजांचा सहवास प्राप्त झाल्यानंतर संताजी तुकाराम महाराजांच्या प्रसिद्ध

चौदा टाळकज्यांपैकी एक झाले. तब्बल सोळा वर्षाचा संत तुकारामांचा सहवास संताजींना लाभला. योगायोग म्हणजे ह्या दोघांच्या वयात सोळा वर्षाचेच अंतर होते. uश्रीभक्तलीलामृतत ह्या ग्रंथात महिपती ताहराबादकर तुकाराम-संताजी ह्यांच्या संपर्काबाबत उल्लेख करतात.

"तुकयाच्या संगे वैष्णव जन। श्रेष्ठ निधडे असती कोण कोण।।
संताजी तेली बहु प्रेमळ। अभंग लिहित बसे जवळ।।"

संत तुकारामांच्या अभंगाचे लेखनिक म्हणून संताजी जगनाडे ह्यांनी केलेले कार्य मराठी साहित्य इतिहासात अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. तत्कालीन धर्ममार्तंडांनी तुकारामांची अभंगगाथा इंद्रायणी नदीत बुडवून टाकल्यानंतर संताजी महाराजांनी तुकोबांचे सर्व अभंग मुखोद्गत असल्याने त्यांनी ते अभंग पुन्हा लिहून काढले. तुकारामांच्या पश्चात पन्नास वर्ष संताजींनी तुकाराम अभंगगाथा जपली. संताजींचा मुलगा बाळोजी ह्यांनी देखील ह्या अभंगगाथेत फार मोठे लिखाण केले आहे. संत तुकारामांचे वंशज गोपाळबाबा मोरे ह्यांनी असे म्हटले आहे

'संताजी तेली बहु प्रेमळ।अभंग लिहित बसे जवळ।।
धन्य त्याचे भाग्य सबळ। संग सर्वकाळ तुक्याचा।।
संतु तुका जोडी। लावी ज्ञानाची गोडी।।"

संताजींच्या अथक प्रयत्नामुळेच तुकारामांची अभंगगाथा जिवंत राहू शकली. इ.स.१६६० मध्ये शाहिस्तेखानच्या मुघल सैन्याने चाकणवर हल्ला चढविला, तेव्हा संताजींनी जीव धोक्यात घालून सर्व संकटांवर मात करीत अभंग सुरक्षित ठेवले. संत संताजी महाराज जगनाडे आपला प्रपंच, व्यवसाय आणि सामाजिक कार्य यांचे उत्तम संतुलन साधत. संत तुकाराम महाराष्ट्रीय बहुजन जनतेला अध्यात्म व विज्ञान अभंग, कीर्तनातून समजावून सांगत त्यामुळे वैदिक कर्मकांड करणाऱ्या सनातन्यांचा विरोध व छळ तुकारामांना सहन करावा लागला. संताजी महाराज हे संत तुकारामांचे शिष्य आणि समर्थक असल्याने हा दाह त्यांच्याही वाट्याला आला. तुकाराम महाराजांवर तत्कालीन न्यायालयाने बहिष्कार टाकण्याचे आदेश दिले असताना, त्यांच्याबरोबर राहणारे संताजी हे एकमेव होते. मार्गशीर्ष वद्य त्रयोदशी इ.स.१६८८ ह्या वर्षी संताजी महाराजांचे देहावसान झाले. संत संताजी जगनाडे ह्यांना एकूण ६२ वर्षाचे आयुष्य लाभले. संताजींची समाधी पुणे जिल्ह्यातील मावळ तालुक्यात सुदुंबरे ह्या ठिकाणी आहे.

'मारवाडी मारवाडचा, गुजराती गुजरातचा
कानडी कानड्याचा, मुसलमान तो दिल्लीचा
मराठी महाराष्ट्राचा, कोकणी कोकणचा
पण संतु तुका या देशाचा'

असा आत्मचरित्रात्मक उल्लेख संताजीच्या अभंगकाव्यात आढळतो. संताजी महाराजांचे जीवन

हे एक आदर्श जीवन होते. शिक्षणाचे महत्त्व, गुरुप्रति निष्ठा, प्रपंच-परमार्थ ह्यांचे संतुलन हे संताजींच्या जीवनाचे पैलू प्रामुख्याने जाणवतात. संताजींच्या जीवनातील सर्वात महान कार्य म्हणजे तुकाराम अभंग गाथेचे लेखन आणि रक्षण होय.

संत संताजी महाराज जगनाडे : कवित्व

संताजी महाराज हे साक्षात्कारी संत तुकाराम ह्यांच्या प्रभावळीत निर्माण झालेले संत आहेत. तुकारामांच्या प्रभावातून संताजी महाराजांनी देखील काव्यलेखन केले आहे. संत संताजी महाराज जगनाडे ह्यांचे एकूण ८५ अभंग आज उपलब्ध आहेत. संताजींनी अभंगांसह 'शंकर दीपिका', 'योगाची वाट', 'निर्गुणाचं लावण्य' आणि 'तेलसिंधू' ह्या ग्रंथांचे लेखन केल्याचा उल्लेख आढळतो. त्यांची काव्यप्रतिभा विलक्षण होती. त्यांनी अभंगात व्यवसायनिष्ठ बोलीभाषेचे उपयोजन केले आहे. उदा.

"आमुचा तो घाणा त्रिगुण तिळाचा। नंदी जोडियेला मन पवनाचा।।
भक्ती हो भावाची लाट टाकीयीली। शांती शीळा ठेविली विवेकावरी।।"

तेली व्यवसायातील अनेक रूपके, उपमा, अलंकार आणि वास्तववादी चित्रण संताजी महाराजांच्या अभंगात आढळते. संताजींच्या अभंगात जगण्याचे तत्त्वज्ञान सहजपणे आविष्कृत झालेले आहे.

संत संताजी महाराज जगनाडे ह्यांच्या अभंगांतील तत्त्वज्ञान :

संत संताजी महाराज ह्यांच्या आज उपलब्ध असलेल्या एकूण ८५ अभंगांची अभ्यासपूर्ण चिकित्सा केली असता अभंगातील व्यवसायनिष्ठ भाषा, आशय वैपुल्य, तात्त्विक विचार आणि जगण्याचे तत्त्वज्ञान आपणासमोर दृग्गोचार होते. संताजीचे अभंग वाचल्यानंतर त्यांच्यावरील संत तुकाराम ह्यांचा प्रभाव विलक्षण जाणवतो. संताजी अभंगात तुकारामांच्याच तत्त्वभूमिकेचा पुरस्कार करताना दिसतात. त्यांच्या अनेक अभंगात संत तुकारामांच्या पद्यपंक्तींच्या पुनर्प्रत्ययाचा आनंद प्राप्त होतो. महाकवी तुकारामांचे सानिध्य लाभले असल्याने संताजींचे अभंग त्याच मुशीतून निर्माण झालेले आहेत. तुकाराम आणि रामदास ह्यांचा सारख्या पूर्वसुरींच्या काव्याचा विलक्षण प्रभाव संताजी महाराज ह्यांच्या अभंगांवर जाणवतो. त्यांचे काही अभंग तुकाराममसंताजी संवाद म्हणजेच गुरु-शिष्य संवाद ह्या स्वरूपाचे आहेत. त्यातून त्यांनी सद्‌गुरूच्या अनुनयाचे महत्त्व प्रतिपादले आहे. संत तुकाराम ह्यांच्या अनेक अभंग पंक्तींचे अनुकरण संताजींच्या अनेक अभंगात आढळते.

उदा.

१.संतु म्हणे येथे पाहिजे जातीचे। येर गबाळाचे काम नाही।।

२.भरल्या वांचुनी कार्य सिद्धी नाही। शोधूनिया पाही संतु म्हणे।।

३.तुझिया सांगाती येते काही काही। कोणी येत नाही बाप आणि माई।।
सोयरा न येई बंधूही येईना।येईना रांडा पोरे अंतकाळी।।

४. माझिया जातीचा भेटो मज कोणी।
आवडिची धनी पुरवावया।।१।।
माझिया जातीचा मजशी मिळेल।
कळेल तो सर्व समाचार।।२।।
संतु म्हणे येथे पाहिजे जातीचे।
येर गबाळाचे काम नाही।।३।।

संताजींनी अभंगात क्षमा शांतीचे महत्त्व देखील प्रतिपादित केले आहे. त्यावर देखील तुकारामांचा प्रभाव जाणवतो. उदा.

क्षमा शांती जया नराचिये देही। दुष्ट तया काही करीत नाही।।

संत तुकारामांचा 'रांडापोरे' हा खास वैशिष्टपूर्ण शब्द संताजी महाराज जगनाडे ह्यांच्या अभंगात आलेला आहे.

संत संताजी महाराज जगनाडे ह्यांच्या अभंगात अनेक पूर्वसुरींचे उल्लेख आढळतात. उदा.वाल्मिकी, नरहरी सोनार, संत चोखामेळा, सावता माळी, गोरा कुंभार, संत रोहिदास, संत निवृत्तीनाथ, संत ज्ञानेश्वर, सोपान, मुक्ताबाई, एकनाथ, कान्होपात्रा, नामदेव इत्यादी.संत तुकारामांप्रमाणे समर्थ रामदास स्वामींच्या साहित्याचा प्रभाव संताजींच्या अभंगांवर दिसतो.

उदा.

१. मनाला तो बोध रामदासाने केला। उपदेश दिला जगमाजी।।

२. संतु म्हणे तुम्ही मागे ते सरावे। मरावे परी कीर्ती रुपे उरावे।।

संताजी महाराजांनी अनेक अभंगात मुक्ती, मोक्ष, सायुज्यता ह्यांचे वर्णन केले आहे.उदा.

संतु म्हणे वनमाळी। चुकवा जन्माची ही पाळी।।

अध्यात्मक्षेत्रातील योगदानाबद्दल वाटणारा स्वाभिमान, खऱ्या भक्ताची लक्षणे, ब्रम्हज्ञान, भक्ती श्रेष्ठत्व, पौराणिक भक्तांची वर्णने, कृष्णलीला, विठ्ठलभक्ती, सगुण भक्तीचे वर्णन, विवेकाचे महत्त्व, सोहं ब्रह्मध्वनी, सद्‌गुरूच्या अनुनयाचे महत्त्व, जाती-विषमतेविरुद्धचा उद्वेग, जन्म-मरणाचा फेरा इत्यादी अनेक विषयांचे तत्त्व विवेचन त्यांच्या अभंगात आढळते. अभंग म्हणजे काय? ह्या प्रश्नाचे विवेचन देखील त्यांच्या एका अभंगात आहे.

ज्याचा नोहे भंग। तोचि जाणावा अभंग।।

जो भंग पावत नाही तो अभंग असतो, असे संताजी म्हणतात.

संताजींच्या अनेक अभंगात आपल्या वारकरी संप्रदायातील पूर्वसुरींबद्दल अभिमान व्यक्त केला आहे. षड्रिपुंचे दमन करूनच भक्ताला सायुज्यता प्राप्त होऊ शकते असा विचार त्यांच्या अनेक अभंगांत व्यक्त

केला आहे. त्यांनी काही अभंगात संसाराचे क्षणभंगुरत्व स्पष्ट करून भक्तीचे माहात्म्य प्रतिपादित केले आहे. आपले गुरू तुकारामांच्या कार्याबद्दल, कवित्वाबद्दल अभिमान काही अभंगांमधून संताजी व्यक्त करतात. भक्तिवाचून जीवन व्यर्थआहे, असे मत ते अभंगातून स्पष्ट करतात. संत एकनाथांच्या अभंगांतील 'एका जनार्दनी' प्रमाणे संताजी महाराजांनी काही अभंगात स्वगुरू तुकाराम महाराजांचा नामोल्लेख केलेला दिसतो. चित्रमय, रूपकात्मक आणि प्रतीकात्मक भाषा व्यवसायनिष्ठ शब्दांचे उपयोजन ही संताजी महाराजांच्या अभंगांची ठळक वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

संत संताजी महाराज जगनाडे ह्यांच्या अभंगांचे तात्त्विक अंगाने वर्गीकरण (उदाहरणांसह)

१. आध्यात्मिक स्वाभिमान व्यक्त करणारे अभंग

उदा.

माझिया जातीचा मज भेटो कोणी। आवडीची धनी पुरवावया।।

२. ब्रह्मज्ञान निरूपण व्यक्त करणारे अभंग

उदा.

१. तुजशी ते ब्रह्मज्ञान काय आहे। भक्तिमाय वसे पोटी।।

२.मजशी रे ब्रह्मज्ञान काही नाही। आपुल्या कृपेने होईल सर्व काही।।

३. भक्तीवर्णन/श्रेष्ठत्व व्यक्त करणारे अभंग

उदा.

१. मनोभक्तीची करुनी लाठ। गुरुकृपेचा वसविला काठ।।

२. भक्ती ते माऊली माझे नच पोटी। जाणे उठाउठी देवराया।।

४. क्षमा-शांतीचे महत्त्व व्यक्त करणारे अभंग

उदा.

क्षमाशांती जया नराचिये देही। दुष्ट तया काही करीत नाही ।।

५. विवेकाचे महत्त्व व्यक्त करणारे अभंग

उदा.

१. मनमत्सराचा धरूनी हात।बसविला विवेक कातरीचे आंत।।

२. सद्बुद्धीची वढ घेऊन। विवेक कातरीस बांधून।।

६. सगुण रुपाचे वर्णन करणारे अभंग

उदा.

सगुण हा घाणा घेऊनी बैसलों।तेली जन्मा आलो घाणा घ्याया।।

७. सद्गुरूच्या अनुनयाचे महत्त्व व्यक्त करणारे अभंग

उदा. सद्गुरू वाचोनी दाखविना कोणी। संसार मोहनी पडली असे।।

८. जाती-विषमतेविरुद्धचा उद्वेग व्यक्त करणारे अभंग

उदा. संतु म्हणे जाती दोनच त्या आहे |स्त्री आणि पुरुष शोधुनिया पाहे ||

९.षड्रिपुंच्या दमनाचे महत्त्व व्यक्त करणारे अभंग

उदा. संतु म्हणे मत्सर। जगामध्ये महाचोर।।

१०.जन्म-मरणाच्या फेऱ्याचे वर्णन करणारे अभंग

उदा. १.संसाराकरिता जन्म वाया गेला। काळ न्याया आला आवचीत।।

२.तिच जन्म मरणाचे मुळ।असे माझे सांगणे समुळ।।

संतांजींचे काही प्रातिनिधिक अभंग आणि त्यातील तत्त्वज्ञान:

मन हे ओढाळ गुरु फार आहे। परधन परकामिनीकडे धावे।।
असेच हे मन राहिना हो स्थिर।नेहमी हुरहुर लागली असे।।
संतु म्हणे मन करा तुम्ही स्थिर। राऊळा अंगणी जाऊनिया।।

प्रस्तुत संताजींनी लिहिलेल्या अभंगात मनाचे वर्णन आढळते. मन हे ओढाळ असून त्याला आवर घालून स्थिर करणे आवश्यक आहे.मन परमेश्वराच्या भक्तिनेच स्थिर होऊ शकते, असा विचार वरील अभंगात संताजी महाराज मांडतात. ह्या अभंगांची जातकुळी बहिणाबाई चौधरींच्या' मन वढाय वढाय' ह्या कवितेच्या जातकुळीशी साम्य दाखवते.

सगुण हा घाणा घेऊनि बैसलो।
तेली जन्मा आलो घाणा घ्याया ।।१।।
नाही तर तुमची आमची एक जात।
कमी नाही त्यात आणु रेणु ।।२।।
संतु म्हणे जाती दोनच त्या आहे।
स्त्री आणि पुरुष शोधुनिया पाहे ।३।

वरील अभंगात संताजी महाराज म्हणतात की, मी जरी एका विशिष्ट जातीत जन्माला आलो असलो, तरी सर्व माणसांची जात आहे,ती म्हणजे मानव जात. आपण शोध घेऊन पाहिला तर, माणसांमध्ये दोनच जाती आहेत, त्या म्हणजे स्त्री आणि पुरुष. वरील अभंगात त्यांनी जातिभेदाच्या विरुद्ध आवाज उठविला आहे.

निष्कर्ष :

संत संताजी महाराज जगनाडे ह्यांच्या अभंग आणि अभंगांतील तत्त्वज्ञानाची चिकित्सा केल्यानंतर खालील निष्कर्ष काढता येतात.

१. संत संताजी महाराज जगनाडे हे मध्ययुगीन कालखंडातील संत तुकाराम ह्यांच्या प्रभावळीतील संत आहेत.

२. संताजी महाराजांच्या अभंगांची समीक्षकांनी नव्याने चिकित्सा केली पाहिजे.

३. संताजी महाराज ह्यांचे केवळ ८५ अभंगच आज उपलब्ध आहेत.

४. संताजी महाराज जगनाडे ह्यांच्या अभंगांची चित्रमयता, रूपकात्मक भाषा आणि व्यवसायनिष्ठ भाषेतील शब्दांचे उपयोजन ही ठळक वैशिष्ट्ये जाणवतात.

५. संत संताजी महाराज जगनाडे ह्यांच्या अभंगांत त्यांची विलक्षण काव्यप्रतिभा जाणवते.

६. संताजींच्या अभंगांत जगण्याचे तत्त्वज्ञान सहजपणे आविष्कृत झालेले आहे.

७. आशयवैपुल्य, तात्त्विक विवेचन ही संताजींच्या अभंगांचे काही विशेष आहेत.

समारोप:

एकूणच, संत संताजी महाराज जगनाडे हे मध्ययुगीन कालखंडातील एक अलौकिक,प्रतिभावंत संतकवी होते. भाष्यकाराते वाट पुसतच संताजींनी आपले काव्यलेखन केले आहे. आतापर्यंत त्यांनी केलेल्या काव्यलेखनाकडे मराठी समीक्षकांचे दुर्लक्ष झाले आहे. आज संताजींच्या काव्यप्रतिभेचा समीक्षकांनी नव्याने विचार करून त्यांचे अभंग विचार जनसामान्यांपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य करायला हवे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. देशमाने मोहन, 'महाराष्ट्राची अस्मिता श्री संताजी महाराज', श्री संत संताजी विचारपीठ प्रकाशन,पुणे; आवृत्ती नववी, २४ डिसेंबर २०१९.

२. देशपांडे शशिकांत, श्री संताजी महाराज जगनाडे, मंजुल प्रकाशन, प्रथमावृत्ती

३. बागुल फुला, 'संताजी जगनाडे : चरित्र व अभंगांची चर्चा', साक्षात प्रकाशन, छत्रपती संभाजी नगर, प्रथमावृत्ती

४. मोरे धनंजय, 'वारकरी संत चरित्रे',आवृत्ती डिजिटल पहिली, २६/०९/२०१५.

५. सरदार गं.बा., 'संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती', लोकवाङ्मय गृह,मुंबई; आवृत्ती आठवी, डिसेंबर २०१०.

६. नवपुते राहुल, 'संत तुकाराम यांच्या गाथेचे जनक : संत जगनाडे महाराज', सामना वृत्तपत्र.

◆◆◆